

GEOGRAFIK QOBIQNING CHEGARALARI, XUSUSIYATLARI. GEOGRAFIK QOBIQNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Teshayev Ma'ruf Mardikulovich

SamDU akademik litseyi geografiya fani o'qituvchisi

Majidova Gulnoza Isomiddinovna

Samarqand shahar 18-maktab geografiya fani o'qituvchisi

Anatatsiya: *Ushbu maqolaning mazmun va mohiyati o'quvchilarning geografik bilimlarini puxta ellasgda yordamchi hisoblangan Geografik qobiqning rivojlanish bosqichlari mavzisiga o'qitishga qaratilgan.*

Kalir so'zlar: *Geografiya, xarita, shartli belgilar, mashtab, okean, texnika-texnologiya, sayohat, mashrut, globus.*

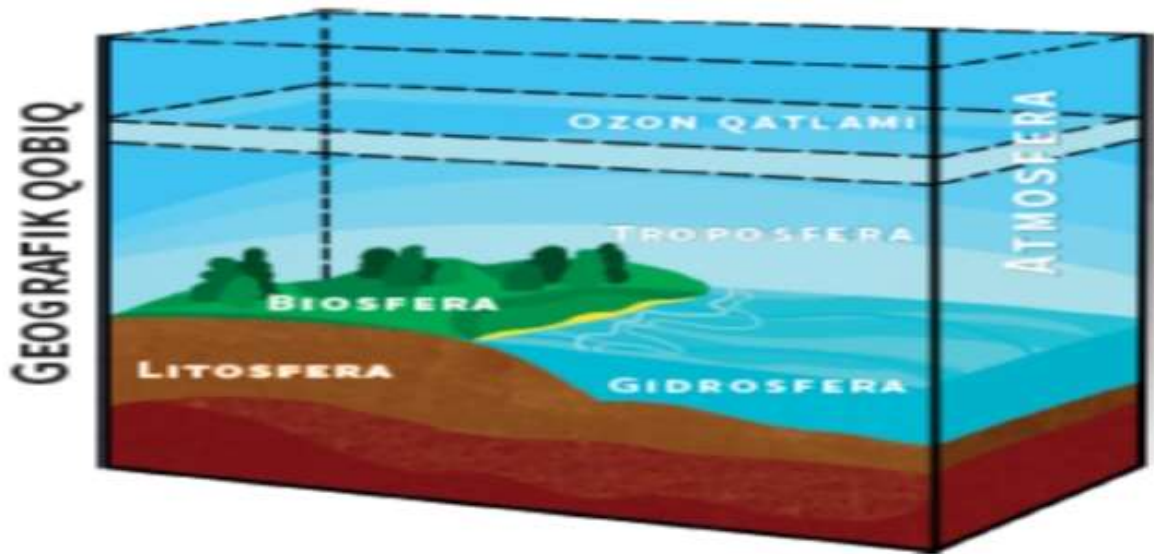
Geografik qobiq va uning chegaralari. *Geografik qobiq* deb, atmosferaning quyi qismi (*troposfera*), litosferaning g'ovak yuqori qismi, gidrosfera va biosferaning

bir-biriga o'zaro ta'sir etib, o'zaro bir-biriga kirishib, tutashib turadigan qobiqqa aytiladi. Geografik qobiqqa gidrosfera va biosfera to'liq, atmosferaning ozon qatlamigacha bo'lgan qismi, litosferaning esa g'ovak yuqori qismi kiradi.

Geografik qobiqning yuqori va quyi chegarasini, uning qalinligini turli olimlar turlicha belgilaydi. Ko'p olimlar uning yuqori chegarasini ozon qatlamidan, quyi chegarasini esa litosferaning g'ovak jinslar tarqalgan tag qismidan o'tkazishadi. Geografik qobiq uncha qalin emas, 30–35 km atrofida. Ozon qatlami Yerdagi tirik organizmlarni Quyoshdan keladigan ultrabinafsha nurlaridan muhofaza qiladi.

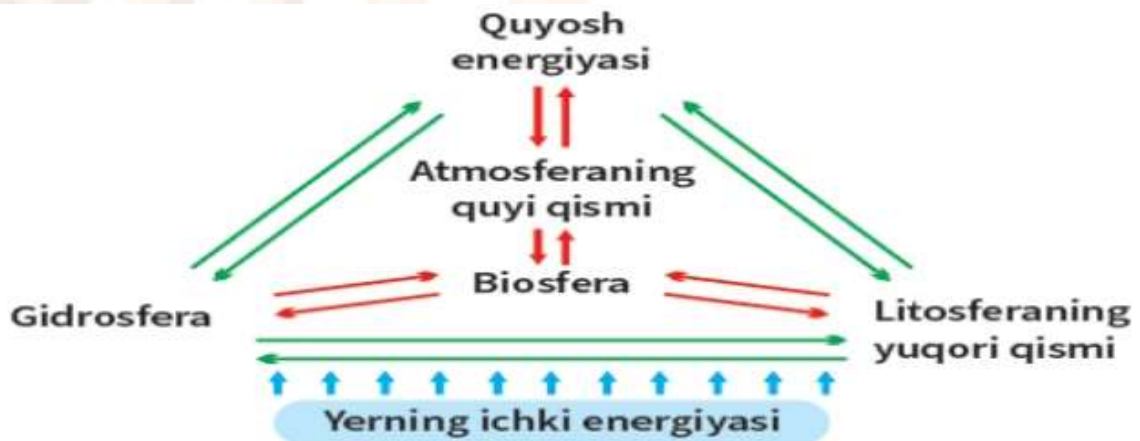
Geografik qobiqning xususiyatlari. Geografik qobiq murakkab tizim bo'lib, juda uzoq vaqt davomida shakllangan va hozirgi holatga kelgan. Uning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: *birinchi xususiyati* geografik qobiqning tarkibiy qismlari —

litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosferalar bir-biri bilan doimiy aloqadorlikda va bir-biriga ta'sir etib turishidir. *Ikkinchi xususiyati* modda va energiya almashinish jarayonining bo'lib turishidir. *Uchinchi xususiyati* geografik qobiqda organik hayotning, shu jumladan, kishilik jamiyatining mavjudligidir (1-rasm).

1-rasm

Geografik qobiqning rivojlanishiga Yerning ichki va tashqi energiyalari ta'sir etadi. Geografik qobiqda sodir bo'layotgan barcha jarayonlarning asosiy qismi Quyosh energiyasi va kamroq qismi Yerning ichki energiyasi ta'sirida ro'y beradi (2-rasm).

2-rasm

Geografik qobiqning tuzilishida modda va energiya almashinuvi muhim rol o'ynaydi. Bunda litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosferalar o'rtasida modda va energiya almashinuvi ro'y beradi. Masalan, okean suvi 3 000 yilda bir marta yangilanadi. Atmosferadagi namning to'liq yangilanishi uchun esa 10 kun kerak bo'ladi. Aylanma harakatdagi suv boshqa komponentlar bilan bevosita aloqada bo'lib, geografik qobiqning shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

Geografik qobiqning vertikal va gorizontal tuzilishi ham uning asosiy xususiyatlaridan hisoblanadi. *Geografik qobiqning vertikal tuzilishi* deganda uning tarkibiy qismlari balandlik bo'ylab joylashgan holati tushuniladi. *Geografik qobiqning gorizontal tuzilishi* tabiat komplekslarining kenglik va uzunlik bo'ylab tarqalishi va almashib kelishida namoyon bo'ladi. Bunga iqlim mintaqalari, tabiat zonalari yaqqol misoldir.

Yerning havo qobig'i (asosan, troposfera), yer po'sti, suv qobig'i (okean va quruqlik suvlari) va hayot qobig'i (o'simliklar va hayvonlar) geografik qobiqning tarkibiy qismlari hisoblanadi. Ulardagi moddalar esa komponentlarni hosil qiladi.

Geografik qobiqning rivojlanish bosqichlari.

Geografik qobiqning rivojlanishi uch bosqichga ajratiladi: nobiogen, biogen, antropogen.

Nobiogen bosqich — Yer taraqqiyotining 4,6 mlrd yildan to 570 mln yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Nobiogen bosqichda geografik qobiqning tarkibiy qismlari shakllana boshlagan. Ushbu bosqich arxei va proterozoy eralarini o'z ichiga olib, 4 mlrd yil davom etgan. Tirik organizmlar 3,8–3,5 mlrd yil avval paydo bo'lgan bo'lsa-da, ular o'ta oddiy organizmlardan tashkil topgani uchun geografik qobiqning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmagan. Shuning uchun biogengacha (tobiogen) bosqich ham deyiladi.

Biogen bosqich — paleozoy, mezozoy va kaynozoy eralarida, bundan 570 mln yil muqaddam boshlangan. Bu bosqichning asosiy xususiyati tirik organizmlarning taraqqiy etishidir (*jadvalga qarang*). Biosfera shakllanishi bilan geografik qobiqning mukammal tizimga ega bo'lishiga olib kelgan. Mazkur bosqich so'nggida inson paydo bo'lgan.

Antropogen bosqich — kaynozoy erasi oxirlaridan, inson paydo bo'lgandan (2 mln yil avval) hozirgi kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Geografik qobiqning rivojlanishiga insonning xo'jalik faoliyati sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa tabiatni muhofaza qilish, ekologik, demografik va boshqa muammolarni keltirib chiqardi. Bunday muammolardan biri o'lkamizdagi Orolbo'yi ekologik muammosidir (*3-rasm*).

Antropogen bosqich

Biogen bosqich

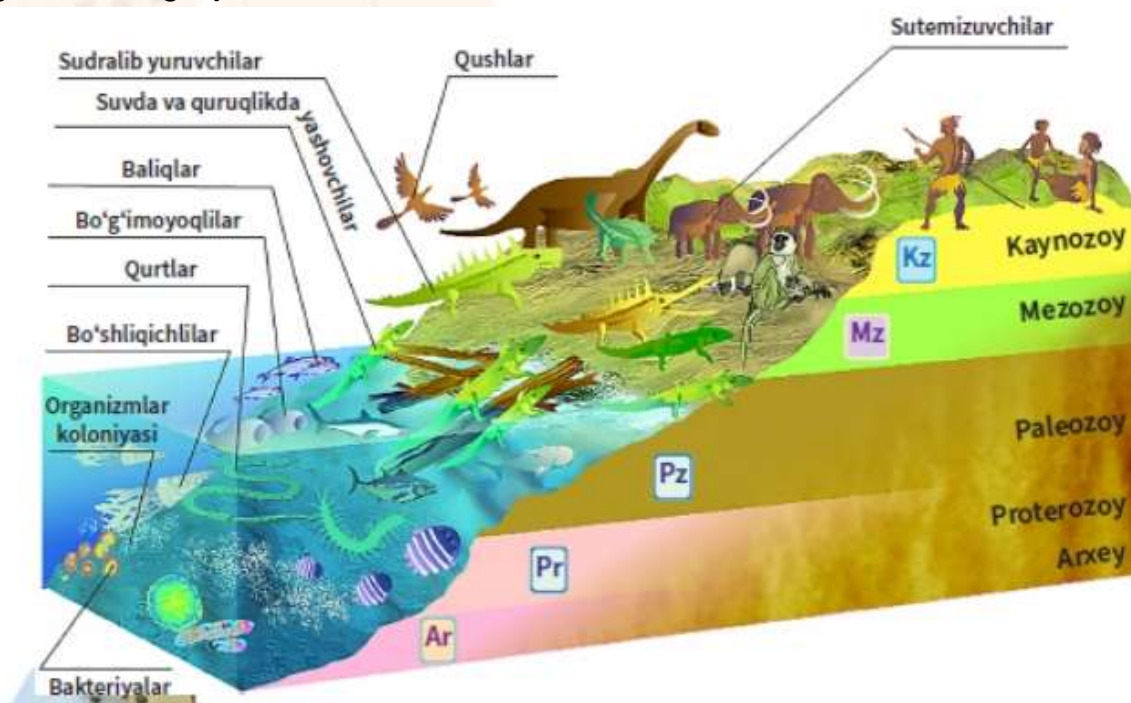
Nobiogen bosqich

**"ACTUAL PROBLEMS OF SCIENCE AND EDUCATION IN THE FACE OF
MODERN CHALLENGES"**

Bosqichlar	Bosqichlar ro'y bergan davrlar	Davom etgan vaqti	Asosiy xususiyatlari
Nobiogen	Arxei va proterozoy eralari, 4,6 mlrd yildan 570 mln yilgacha	4 mlrd yil	Tirik organizmlar geografik qobiqning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmagan
Biogen	Paleozoy, mezozoy va kaynozoy eralari, 570 mln yil avval	570 mln yil	Tirik organizmlar taraqqiy etgan, biosfera shakllangan
Antropogen	Kaynozoy erasi oxirlari, inson paydo bo'lgandan (2 mln yil avval) hozirgi kungacha	2 mln yil	Inson paydo bo'lgan; geografik qobiqning rivojlanishida insonning xo'jalik faoliyati sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda

Geoxronologik jadval. Geoxronologiya (yunoncha "ge" — yer, "xronos" — vaqt, "logos" — fan) — Yer paydo bo'lganidan hozirgi vaqtgacha bo'lgan hisobdir, u geoxronologik jadvalda aks ettiriladi.

Geoxronologik jadval

Eralar (belgisi va davom etishi)	Davrlar (belgisi)	Tog' burmalanishlari	Asosiy o'zgarishlar
Arxei (Ar) 1 mlrd yil	Davrlarga bo'linmaydi	—	Oddiy bakteriyalar, suvo'tlar paydo bo'lgan.
Proterozoy (Pr) 2 mlrd yil	Quyi O'rta Yuqori'	Bir nechta burmalanishlar bo'lgan	Yashil suvo'tlar, bakteriyalar rivojlangan.
Paleozoy (Pz) 330 mln yil	Kembriy (Cm) Ordovik (O) Silur (S) Devon (D) Toshko'mir (C) Perm (P)	Baykal Kaledon Gersin	Quruqlikda tirik organizmlar, ayniqsa, o'simliklar rivojlangan. Toshko'mir hosil bo'lgan. Hozirgi kexsa tog'lar paydo bo'lgan.
Mezozoy (Mz) 173 mln yil	Trias (T) Yura (I) Bo'r (Cr)	Mezozoy	Bahaybat dinozavrlar paydo bo'lgan.
Kaynozoy (Kz) 67 mln yil	Paleogen (Pg) Neogen (N) Antropogen (Q)	Alp	Yosh tog'lar, iqlim mintaqalari, tabiat zonlari shakllangan, odam paydo bo'lgan.

Yerning yoshi hisobi *geoxronologik sana* deyiladi. Geoxronologik sana eonlarga, eralarga, davrlarga, epoxalarga, asrlarga bo'linadi. "Eon" — yunoncha *asr, davr* degani. Yerning yoshi ikkita eonga bo'linadi: kriptozoy, fanerozoy.

Kriptozoy eoni arxey va proterozoy eralariga, fanerozoy eoni esa paleozoy, mezozoy va kaynozoy eralariga bo'linadi. Eralar esa davrlarga bo'linadi (*4-rasm*).

ASOSIY ADABIYOTLAR:

1. Rafiqov A, Vaxobov X, Kayumov A, Azimov Sh. Amaliy geografiya Toshkent "SHARQ"-2010.
2. Rafiqov A. A. Amaliy geografiya. - T: "Sharq", 2007.
3. Rafiqov A.A. Tabiatda ekologik muvozanat.
4. Rafikov A.A. Geoekologik muammolar-T: O`zbekiston, 1997.
5. Tixonravov YU.V. Geopolitika. –M: Infra, 2000.
6. Rafikov A.A. Geoekologik muammolar-T: O`zbekiston, 1997
7. NabievE.F., QayumovA.A. O`zbekistonning iqtisodiy salohiyati. –T: Akademiya-Universitet, 2000
8. Tixonravov YU.V. Geopolitika. –M: Infra, 2000.